

Оксана МОГИЛА
Київський національний
лінгвістичний університет

З УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИХ ЛЕКСИЧНИХ ПАРАЛЕЛЕЙ

У статті розглянуто взаємодію між українськими говорами та польською мовою, що виявляється як у вигляді спільних міждіалектних утворень (деякі з них сягають ще праслов'янської доби), так і у вигляді запозичень.

Ключові слова: міжмовні контакти, запозичення, лексичні й семантичні зв'язки, діалектна лексика, говір.

The article figures out the interaction between the Ukrainian and Polish language, that appears as a common interdialect formations (some of them originate in pre-Slavonic days), and in the form of borrowing.

Keywords: *interlingual* contacts, borrowing, lexical and semantic connections, dialect vocabulary, dialect.

W artykule przedstawione zostały związki między gwarami ukraińskimi a językiem polskim. Związki te przejawiają się w postaci leksyki wspólnej (niektóre wyrazy pochodzą z doby prastłowiańskiej) oraz w postaci pożyczek leksykalnych.

Słowa kluczowe: *kontakty międzyjęzykowe, pożyczki, leksyczne i semantyczne związki, leksyka dialektyczna, gwara.*

Дослідження української діалектної лексики показує, що контакти між українською та польською мовами, а також їх діалектами є досить складними, оскільки вони виявляються не лише у вигляді запозичень (або й перезапозичень), а й як спільні українсько-польські міждіалектні утворення, які є неоднорідними як за структурою, так і за походженням: вони можуть мати спільну, як правило, праслов'янську діалектну основу, загальне джерело запозичень або однакові засоби та способи словотворення. Зіставлення складу та семантичної структури лексики українських говорів з говорами інших генетично споріднених мов часто засвідчує спільність репертуару, особливостей структурної організації лексико-семантичних груп, мотивів номінації, напрямків семантичного та дериваційного розвитку. Такі лексичні та семантичні зв'язки – ізоструктури, ізолекси та ізосеми – не становлять, на думку вчених, поодиноких сходжень зіставляваних мовних підсистем, а мають значну кількість відповідників на інших структурних рівнях [Гриценко: 185].

Цікавими з лінгвістичного погляду є українсько-польські спільності, які в основному стосуються давнього лексичного фонду, що сягає або праслов'янської спільності, або ж свідчить про досить давні зв'язки

цих слов'янських народів. У південно-західних українських говорах на позначення семи 'потепління взимку' відзначаються лексеми з коренем *м'як-* (< *тєкъкъ* < **тєкъ*): *пом'як* – спорадично закарпатські (Добрянське, Дубове, Лопухів Зк), бойківські (Ясень І-Ф), наддністрянські (Гниловоди Трн), буковинські (Давидівка Чнв) говірки; *помн'ика* – гуцульські (Ворохта І-Ф); *пом'яка* – буковинські [Прокопенко: 453; Задубрівка Чнв]. Ширший ареал у південно-західних говорах утворює лексема *в'ідм(н)ак*, поширена в бойківських та лемківських говірках, окремими вкрапленнями – у наддністрянських [Верх. ГБ: 256; Загір'я, Рубанівка, Устя Ль, Сосулівка Трн] та буковинських говірках; відзначено також фонетичні варіанти: *в'ідм'яка* (Михалково, Нелипівці, Старі Бросківці Чнв), *відмок* [Банилів, Іванівці Чнв, МСБГ І: 61] у буковинських говірках, *він'н'ак*, *в'ідн'ак*, *в'ідн'ік* – у бойківських [Онишкевич І: 130]; варіант *одм'як*, а також дієслова *одм'якати* 'розм'якати', *одм'якчати* 'стати м'яким' зафіксовано в лемківських говірках [Пиртей: 210], *в'ідм'н'ека* – на Гуцульщині (Ясенів І-Ф). У говірці с. Вільховець Й.О.Дзендзелівський фіксує назву *від'мак* 'відлига', яка утворилася в результаті народної етимології з діал. *відм'як*, *відм'як* під впливом лексеми *відьма*. При цьому, вказує автор, деякі мовці пояснюють *від'мак* як дериват від *відьма* [Дзендзелівський 1976: 275].

Відомі в карпатських говірках і дієслова – деривати цього праслов'янського кореня із семантикою 'потеплішати (після послаблення морозу)': *помн'е(а)кло* – буковинські, гуцульські говірки Івано-Франківщини, спорадично закарпатські (іршавські, Драгово, Лопухів Зк), наддністрянські, *помн'икати* – гуцульські [Піпаш: 149], *одм'якнути* – лемківські [Верх. ГЛ: 442], а в середньополіських говірках Дубровицького р-ну Рв відзначається варіант *одм'яка* [Никончук: 125]. Пор. також словосполучення *мн'іка погода* (Рингач, Синевірська Поляна Зк, Черепківці Чнв), *мн'ік'е веримн'е* (Михайлівка Чнв). Похідні праслов'янського кореня **тєкъ* поширені в польській мові: ізоглосу продовжує пол. *zmięk*, *miękość*, *odmięcz* [Kupiszewski 1959: 72-73].

В українських говірках українсько-польського пограниччя широко відомі назви відлиги, які виводяться від дієслова *пустити* (< псл. **pustiti* 'робити пустим, звільняти' [ЕСУМ IV: 639; V: 112; Фасмер III: 411]: *розпуст* – бойківські [Онишкевич II: 187], лемківські [Верх. ГЛ: 462; Пиртей: 243], надсянські; *попуст* – бойківські (В. Лінина, Лімня, Ріп'яне Ль), лемківські (*сьніг розпустит на яри*) [Пиртей: 273] говірки; на Бойківщині *попуст* означає 'весняну повідь' [Онишкевич II: 115]. Відзначено в говірках і дієслівні форми: *пус'кайе* – наддністрянські (Сапогів Трн, Вороблевичі, Загір'я, Ніговичі Ль, Різдяни, Світанок

І-Ф), надсянські (Поповичі Лв); *пуч'тило* – наддністрянські (Забір'я, Млиниська Лв), волинські (Млинище Вл), *попуч'тило* – гуцульські (Косівська Поляна Зк), закарпатські (Тур'ї-Ремети Зк), *мо'роз попус'тиу* – лемківські [Верх. ГЛ: 476]; ізоглоса цих назв продовжується в говірках польській мові, де *rozpuszt* – 'відлига'; відомі тут і безособові дієслова *puszcza, odpuszcza, rozpuszcza* на позначення семи 'зменшуватися (про мороз)' [Kupiszewski: 73].

Словниковий склад української мови протягом усієї історії її існування поповнювався за рахунок лексики найбільш споріднених з нею мов, зокрема слов'янських. Найбільше із західнослов'янських мов на нього вплинула польська мова, адже між українським і польським народами існували й існують давні тісні взаємозв'язки. Одним з наслідків таких зв'язків є те, що до лексичного складу українських говорів увійшла значна кількість запозичень з польської мови, а польська мова, у свою чергу, збагатилася українізмами. До лексики української мови полонізми проникають двома шляхами: або безпосередньо з мови чи діалекту, або ж через літературну мову. Деякі з них поширені на значній території, інші ж займають обмежений простір і мають вузьколокальний характер. Пояснити це можна тим, що територія, на якій відбувалися інтерференційні процеси, не була на той час економічно об'єднаною, тому і результати схрещення мають невеликі ареали.

Серед запозичень з польської мови можна виділити різні хронологічні групи. Й.О.Дзендзелівський у розвитку українсько-польських мовних зв'язків розрізняє два періоди. Перший – коли українська і польська мови виступали як рівноправні, незалежні; другий – коли після поступового завоювання польською шляхтою українських земель починається полонізація українського народу [Дзендзелівський: 6]. Аналізуючи лексичний склад запозичень з польської мови в українській, Я.Рігер стверджує, що до найдавніших належать географічні терміни, які стосуються явищ природи. Ці запозичення або адаптувалися до фонетичної та граматичної системи українських говорів, або ж є виразами, утвореними на зразок польських лексем [Rigier: 184-185]. Найчастіше це лексеми, що мають ближчу форму до мови-першоджерела. Розглядаючи семантичну структуру тієї чи іншої запозиченої лексеми, варто визначити її семантичний обсяг у момент запозичення: було це однозначне чи багатозначне запозичення. Як правило, запозичена лексема входить до говору з одним вихідним значенням, яке потім на діалектному ґрунті зазнає семантичних змін: спостерігається деталізація реалії або ж утворюються нові значення внаслідок трансформації поняття. Так, лексема *фал'а* фіксується в говірці с.Велика Сушиця Лв

у значенні ‘грозова хмара’. У говірках Білосточчини *fala* – ‘темна хмара з дощем і вітром’ [AGWB: 104]. В українській мові це полонізм: пол. діал. *Fala* – ‘гроза, дощ з вітром’ [SGP II: 4]. У польській мові лексема *fala* фіксується з XVI ст. як запозичення з німецької *Welle* ‘хвиля’ і є спорідненою з пол. *wełna* [Brückner: 117]. Отже, як бачимо, у цьому випадку польська мова виступає мовою-посередником.

Лексема ^lтенча (*тенч’і, тенч’*) ‘райдуга’ вживається в говірках Волинської, Львівської, Тернопільської та Хмельницької областей. Фонетичне оформлення цього слова та ареал поширення чітко вказує на запозичення з польської мови, де *tęcza* ‘райдуга’. Це значення властиве й більшості польських говорів. Лише на польських Кашубах *tęcza* означає не тільки райдугу, а й дощову чи грозову хмару, зливу [SGP V: 399-400]. У говірках Білосточчини в значенні ‘дощова хмара’ паралельно з лексемами *čata, fala, xmara* уживається і *tuča* [AGWB: 104].

Лексема ця загальнослов’янська, утворена від **tonkjā* [Преоб. II: 24]. Відома вона й іншим слов’янським мовам, але з різними значеннями. Більшість із них – це найменування різноманітних атмосферних явищ: рос., блр. *ту́ча* ‘дощова хмара’; схв. *ту́ча*; слн. *tóča* ‘град’; пол. *tęcza*, в.л. *tučel*; н.л. *tusa*; чes. *tucze* ‘градова хмара’ [Детальніше про це див. Brückner 1974: 570; Фасмер IV: 129].

Лексема ^lту́ча в українських говорах характеризується полісемією. Уже в давньоруській мові виступає вона зі значенням ‘грозова і дощова хмара’, ‘гроза’, ‘дощ’, ‘велика кількість’ [Срезн. III: 1041]. У значенні ‘дощова хмара’ фіксується ^lту́ча в староукраїнській мові: *Если ся по(д) часъ всхода слона покажете туча, то прудко наступитъ погода Пр. Госп. 12* [Картотека ІСУМ].

У сучасній українській літературній мові назва ‘ту́ча’ відома у двох значеннях: ‘густа хмара, яка приносить дощ, град, сніг’ та ‘велика кількість, маса кого-, чого-небудь’ [СУМ X: 330]. В окремих діалектних групах семантика цього слова розвивалася в різних напрямках. Свідченням цього є те, що в українських говорах лише на позначення метеорологічних явищ зафіксовано близько 10 значень лексеми ^lту́ча, які тісно між собою пов’язані. Різні її семи мають неоднаковий ареал: деякі характеризуються великими й суцільними ареалами, інші – невеликими ізольованими, ще інші функціонують поодинокими вкрапленнями в окремих говірках, як правило, на тлі поширення інших лексем. Лексема ^lту́ча у значенні ‘хмара’ з додатковими диференційними семантичними ознаками ‘градова, дощова, грозова чи снігова’ утворює суцільний ареал в південно-східних і поліських говорах, спорадично фіксується також у південно-західних (бойківські, закарпатські, волинські). Із

семантикою 'град' це слово засвідчено в буковинських та гуцульських говірках (Верховинський, Косівський р-ни Івано-Франківщини та Путильський р-н Чернівеччини), 'гроза' – спорадично західнополіські, середньополіські, волинські, бойківські, надсянські та закарпатські; 'злива' – наддністрянські, спорадично волинські, бойківські, подільські, середньополіські; 'дощ з градом' – зрідка подільські, наддністрянські. Невеликі ізольовані ареали утворює значення лексеми *туча* 'потік води після дощу чи танення снігу' у середньонаддністрянських говірках Канівського району Черкаської обл. та подільських Кодимського р-ну Одеської обл. Інші значення лексеми *туча* не мають чітко окреслених ареалів і засвідчуються лише в окремих говірках: 'погана погода' (Дем'янівка Плт), 'скупчення хмар' (Борівка Вн, Варварівка Крг), 'вітер' (Варва Чнг), 'густий сніг з вітром' (Сапанів Трн).

Таким чином, до західноукраїнських говорів як запозичення з польської мови прийшла лише лексема *тенча* (*тенч'і, тенч'*) 'райдуга', яка відрізняється фонетичним оформленням та значенням від форми її відповідників далі на схід чи південний схід.

На українському мовному ґрунті полонізми, адаптуючись, зазнають певних фонетичних та морфологічних змін. Семантичне ж засвоєння, як правило, супроводжується семантичними зсувами. У результаті в одних випадках ці слова зберігають значення мови-джерела, в інших – у запозиченого слова утворюється нове. Найчастіше подібний процес відбувається тоді, коли слово не супроводжується позначенням нових реалій матеріальної чи духовної культури, а в українській мові уже є питомий лексичний еквівалент. Так, для позначення семи 'потепління взимку, відлига' в українських говорах вживаються лексеми із коренем *вільг(ж)*:- *в'ільгот, в'ільготна погода* – середньополіс. говірки (Єльне, Галичі, Остки, Рокитне Рв), *в'іл'га* – наддністр. [Шило: 185]; *в'ідв'ільж-гуц.* (Верховина, Криворівня І-Ф), *з'іл'га* – надсян. (Тишковичі Лв), *звільга, пільга, фільга* – надсян. [Верх. ГД: 103, 114, 123]. Із цією семою тісно пов'язана також дія 'зменшуватися, слабнути (про мороз)', яка маніфестується в південно-західних говорах дієсловами *звільжіло* [Верх. ГД: 103], *зільжіло* [Верх. ГД: 104], *ульжіло* [Верх. ГЛ: 476], *зільжате: коб трóха мурóз зільжав* [Корзонюк: 29]. У лемківських говірках відомий прикметник *вільгний* 'вологий' [Лесів: 416]. На Бойківщині лексема *звільжіти* втрачає своє метеорологічне значення і вживається із семантикою 'полегшати (під час хвороби)' як синонім до *злегшати* [Онишкевич І: 300].

Ізоглосу українських назв продовжує: пол. *wilgoć, wilgotność* 'вогкість, сирість, вологість', *wilgotnie* 'сиро, волого' [ПУСМ II: 293]; блр. *вільгаць,*

вільго́та ‘відлига’, *вільжэць*, *вільга́тнецъ* ‘слабнути (про мороз)’ [ЭСБМ I: 139-140]. В українських говорах це запозичення з польської мови, де пол. *wilgoć* ‘вогість, волога’, *zwilżyć* ‘зволожити’, старопольське *wilgi* ‘вогіий’ є закономірними фонетичними відповідниками українського *во́гкий* [ЕСУМ I: 399], який, у свою чергу, походить від псл. **vʲlgьkь*, що є паралельним утворенням до **vʲlgь*. У східнослов’янських говорах псл. **vʲlg-* закономірно перетворюється у **vʲlg-* і далі в українській та білоруській мовах у **вовгкий*. На цьому ж слов’янському ґрунті маємо спрощення *вгк* > *гк* [ЕСУМ I: 413; ЭСБМ II: 178, 190].

У західноукраїнських та поліських говорах на позначення ‘потепління взимку’ маємо також рефлeksi псл. **vʲlgь*, які не фіксуються в літературній мові: *в’ідво́лога* (Яблунів, Текуче І-Ф, Пилипець Зк; Желех. І: 96); *в’ідво́лога* (Радчиці Жт); *в’ідло́га* – гуц. (Брустурів, Криворівня І-Ф, Шепіт Чнв); *відво́лода* [Коржинський], *во́лога* (Полозів Лв), *відво́лож* (Підліски, Поповичі Лв). Для деяких закарпатських говірок не характерне вживання іменників на позначення ‘відлиги’. Функціонують тут лише дієслівні форми: *видвоу́єло* (Колочава Зк), *удво́логло* (Довге Зк).

Отже, як показують лінгвогеографічні дані, ареал лексеми з коренем *вільг(ж)-*, що є в українських говорах полонізмом, обмежується наддністрянськими, лемківськими, надсянськими і гуцульськими південно-західними говірками та середньополіськими говірками Рокитнівського р-ну Рівненщини.

Для з’ясування картини українсько-польських міжмовних зв’язків актуальними є не лише лінгвістичні, а й етнографічні та фольклорні дані. Так, українські діалектні матеріали показують етнографічні зв’язки окремих досліджуваних регіонів з іншими мовними регіонами у галузі духовної культури, оскільки в основі номінацій атмосферних явищ досить часто лежить не його найменування, а назва процесу, який відбувається за народними міфологічними уявленнями. Спорадично у нижньонаддніпряньських говірках сему ‘дощова хмара’ реалізує лексема *д’їди*, а у говірі с.Полтавка Зп *д’їди* це – ‘білі градові хмари’: *диві, он д’їди йак’ї схва́ч’у́йуц’а! Ма́бут’ дошч’ скóро б́уде* [Чабаненко I: 275]. Із семантикою ‘великі дощові чи грозові хмари’ зафіксовано деривати *д’їди* (Олександрівка Хрк), *д’їду́ги* (Кременець Трн). Мотивацію цієї назви розкриває фольклорно-міфологічна інтерпретація позначуваного природного явища: у слов’ян побутує думка, що в хмарах живуть душі померлих дітей, К.Мошинський на Поліссі відзначив вірування в те, що хмари – це душі предків [Moszyn. Polesie: 157]. Українці вірили, що Богиня Хмара – білява дівчина-шинкарочка, чий терем знаходився на рогах тура-олена, який переносить душі померлих в інший світ [Войтович 2002: 562]. У поляків поява на небі хмар нерідко супроводжується словами *dziady*

wyłażq; у чехів поява туману передається за допомогою словосполучення *baby vstávaji* [Moszyn. Polesie: 157]. Пор. також ч. *báby*, *baby* 'різновид хмар', діал. *baby* 'сутінки', *babka* 'хмара'; пол. *dziad* 'імла, що покриває гори', *dziady* 'хмари' [Лукінова: 95]. *Дідом* у старовину називали також грім; ця назва відома й у білорусів, а у народів Поволжя зберігається й донині [Тульцева: 96]. Т.Б.Лукінова вважає, що в лексемі *д'їди* 'дощові хмари' вимальовується зв'язок культу предків з аграрним культом [Лукінова: 95]. Лексему *д'їд* в українській діалектній мові вживають і на позначення іншого метеорологічного явища: *дідом* на західному Поліссі називали також 'мороз, що виступає на стіні' (Лежниця Вл); у говірці с.Млинище Вл *д'їда сма'лете* – 'спалювати серед хати соломі, щоб вигнати мороз, що засів на стінах' [Корзонюк: 110]. У закарпатських говірках (Нересниця Зк) назва *д'їди* 'лід на віконному склі' мотивована уявленням про те, що малюнки під час сильних морозів на вікні малює дід мороз: *д'їдо мороз помал'оваў оболюки* (Драгово Зк), *ву'їзерунки д'їда мороза* (Колочава Зк), *д'їд мороз іде // л'їзе у хату* (Шепіт Чнв), *мал'унки д'їда мороза* (Коров'є Хм). У говірках сс. Березівка Жт та Креничі Кв такі візерунки називають *д'їд мороз*; інколи ця лексема входить до складу усталених словосполучень: *д'їди на во'зерах* (Колочава Зк), *д'їди на оболюках* (Драгово Зк). Подібну мотивацію у називанні льоду на віконному склі маємо і в степових говірках (Хутірське Дн), де такі візерунки називають *морозенко*. Ця назва у слов'янському фольклорі виступає емоційно забарвленим синонімом до слова *мороз*.

Таким чином, розглянутий матеріал свідчить, що взаємодія між українськими говорами та польською мовою виявляється як у вигляді спільних міждіалектних утворень (деякі з них сягають ще праслов'янської доби), так і у вигляді запозичень, які на українському ґрунті асимілювалися, зазнаючи фонетичних, морфологічних та семантичних змін.

Список скорочень використаних джерел

- Верхратський І. Говір батюків. – Львів: ЗНТШ, 1912.
 Верхратський І. Про говір галицьких лемків. – ЗНТШ. – Т. V. – Львів, 1902.
 Верхратський І. Про говір долівський. – ЗНТШ. – Кн. 3 і 4. – Львів, 1900.
 Етимологічний словник української мови. – Т. I-V. – К., 1982-2006.
 Корзонюк М.М. Матеріали до словника західноволинських говірок // Українська діалектна лексика. – К., 1987.
 Матеріали до словника буковинських говірок. Вип. I-VI. – Чернівці, 1971-1979.
 Никончук М.В. Матеріали до лексичного атласу української мови (Правобережне Полісся). – К., 1979.
 Онишкевич М.Й. Словник бойківських говірок: У 2-х т. – К., 1984.
 Піпаш Ю.О., Галас Б.К. Матеріали до словника гуцульських говірок (Косівська

Поляна і Розсішка Рахівського району Закарпатської області). – Ужгород, 2005.

Пиртей П. Короткий словник лемківських говірок. – Івано-Франківськ, 2004.

Прокопенко В.А. Областной словарь буковинских говоров. – Карпатская диалектология и ономастика. – М., 1972. – С. 411-477.

Срезневский И.И. Материалы для Словаря древнерусского языка. – СПб., 1893. – 1912 (Переиздание фотоспособом). – Т. I-III. – М., 1958.

Фасмер М.М. Этимологический словарь русского языка. – Т. I-IV. – М., 1964-1973.

Этымалагічны слоўнік беларускай мовы. – Мінськ. – Т. I-II. – 1978-1980.

Atlas gwar wschodniosłowiańskich Białostoczczyzny. – Т. I. – Wrocław: Warszawa: Kraków: Gdańsk, 1980. – 230 s.

Література

1. Войтович В. Українська міфологія. – К.: Либідь, 2002.
2. Гриценко П.Ю. Ареальне варіювання лексики. – К, 1990.
3. Дзендзелівський Й.О. Из спостережень над народною етимологією в українській мові // *Studia Slavica*. – Т.22, fasc. 3/4. – Budapest, 1976. – С. 271-300.
4. Дзендзелівський Й.О. Українсько-західнослов'янські лексичні паралелі. – К., 1969.
5. Лесів М. Українські говірки у Польщі. – Варшава, 1997.
6. Лукінова Т.Б. Лексика слов'янських мов як джерело вивчення духовної культури давніх слов'ян // *Слов'янське мовознавство*. – К.: Наук. думка, 1983. – С. 87-115.
7. Тульцева Л.А. Рябина в народных поверьях // *Советская этнография*. – 1976. – № 5. – С. 88-100.
8. Kupiszewski W., Węgiełek-Januszewska Zdz. Słownictwo Warmii i Mazur. Astronomia ludowa, miary czasu i meteorologia. – Wrocław, 1959.
9. Moszyński K. Polesie Wschodnie. Materiały etnograficzne z wschodniej części b. powiatu Mozyrskiego oraz z powiatu Rzeczyckiego. – Warszawa, 1928.
10. Rigier J. O polskich wpływach leksykalnych na gwary ukraińskie (na przykładzie gwar bojkowskich) // *Studia z filologii polskiej i słowiańskiej*. 33. – Warszawa: Sławistyczny ośrodek wydawniczy, 1996. – S. 181-192.